

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

1. ԵՐԵՎԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևանի ազատագրումից հետո Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարության առջև խնդիր ծառացավ ստեղծել տեղական իշխանության ժամանակավոր օրգաններ, որոնք պիտի տնօրինեին և կարգավորեին նորադրավ երկրամասերի ներքին գործերը, մինչև կոլոդ կողմերի միջև կկնքվեր հաշտության պայմանագիր:

1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Պասկևիչի կարգադրությամբ ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչություն, որի գլուխ կարգվեց գեներալ Կրասովսկին, իսկ անդամներ նշանակվեցին Երևանի պարետ փոխգնդապետ Բորոդինը և Ներսես Աշտարակեցին: Ժամանակավոր վարչությանը հրահանգ տրվեց պարսկական լծից ազատագրված վայրերում կազմակերպել իշխանության նոր օրգաններ, որոնց անհրաժեշտ խնդիրը պետք է լիներ՝ օժանդակել պատերազմի հաղթական ավարտին: Դա նշանակում էր, որ վարչությունը պետք է ապահովեր զորքերի մատակարարումը պարենամթերքով, կազմակերպեր ազատագրված տերիտորիայի անվտանգությունը թշնամական ոտնձգություններից, պետք է հոգ տաներ Երևանի, Սարգարապատի և Արասաբազի բերդերի պաշտպանության մասին և ապահովեր հիշյալ բերդերի կայազորների մարտունակությունը: Այդ խնդիրների հաջող կենսագործման համար վարչությանը հանձնարարվեց հաշվառման ենթարկել և պետականացնել Երևանի սարդարի ողջ ունեցվածքը, բարեկարգել ճանապարհները, ապահովել նրանց անվտանգությունը, որպեսզի պահպանվեր կապը Վրաստանի հետ և վերականգնվեին պատերազմի հետևանքով խաթարված առևտրական հարաբերությունները: Երևանի վարչությանը հանձնարարված էր նաև հայերից կազմել ինչպես հեծյալ, այնպես էլ հետևակ զինված ուժեր, որոնց առաջնային խնդիրը պետք է լիներ պահակային ծառայության կատարումը: Այսպիսով, Երևանի ժամանակավոր վարչությունը, պատերազմական ժամանակաշրջանի պայմաններին հարմարեցված, Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարին ենթակա իշխանության մի օրգան էր:

Իր կարճատև գոյության ընթացքում Երևանի ժամանակավոր վարչությունը եռանդուն գործունեություն ծավալեց հիշյալ խնդիրները կենսագործելու

համար: Այդ բանին մասամբ նպաստում էին վարչության պետ գեներալ Կրասովսկու փոխհարաբերությունները վարչության անդամ Ներսես Աշատուրակեցու հետ: Ժամանակավոր վարչությունն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ հայկական զինված ուժերի ստեղծմանը, կազմեց ավելի քան հազար հոգուց բաղկացած զորաշուկատ, որը երկրում տեղակայված ռուսական բերդապահ զորքերի հետ մեկտեղ ապահովում էր կարգ ու կանոնը: Սարգսրի կայքը հաշվառման ենթարկվեց և պետականացվեց, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ զորաբանակն ապահովել անհրաժեշտ պարենամթերքով:

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմը դեռ չավարտված, ինչպես ռուս կառավարական շրջաններին, այնպես էլ հայ ազատագրական շարժման գործիչներին մտահոգում և զբաղեցնում էր այն հարցը, թե ինչպիսի վարչակարգ պետք է մտցվեր Արևելյան Հայաստանում պարսկական լծի թուլացումից հետո: Գաղտնիք չէ, որ ցարական կառավարությունը կամենում էր օգտագործել ստեղծված իրադրությունը՝ տիրակալության սահմանները դեպի Կուր—Արաքս—Ախուրյան բնագիծը տարածելու համար:

Այլ էր հայ ազատագրական շարժման գործիչների ձգտումը: Նրանց մտահոգում էր ոչ միայն օտարերկրյա բռնակալական լծից հայրենի երկրի ազատագրումը, այլ նաև նրա ապագա կացության հարցը: Նրանք շարունակում էին փայփայել այն վաղեմի երազը, թե պարսկական բռնակալական լծի խորտակումից հետո կվերականգնվի հայկական պետականությունը՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո: Ցարական կառավարությանը քաջ հայտնի էին հայ ազատագրական շրջանների այդ ձգտումները, ուստի և Նիկոլայ I-ի կարգադրությամբ Պետերբուրգում ստեղծվեց հատուկ կոմիտե, որը պետք է ըզրադվեր նոր գրավված երկրամասի ապագա կացության հարցով:

Ելնելով դրանից, Ռուսաստանում գործող մի շարք հայ գործիչներ (Խ. Լազարյան, Կ. Արղունյան, Ալ. Խուդաբաշյան) այդ օրերին մշակում և ռուսական կառավարությանն են ներկայացնում մի նախագիծ, որը պետք է հնարավորություն ընձեռեր ապահովելու Արևելյան Հայաստանի ինքնավարությունը ռուսական կայսրության շրջանակներում: Այդ նախագիծը անհրաժեշտ էր համարում վերականգնել «հայկական թագավորությունը», և Նիկոլայ I-ը իր տիտղոսների թվում պետք է ավելացներ նաև «հայկական թագավոր» տիտղոսը: Հայկական ապագա թագավորությունը պետք է կազմվեր հին հայկական թագավորության մեջ մտնող գլխավոր շրջաններից: Նախագծի հեղինակների կարծիքով Նիկոլայ I-ի կողմից հայկական թագավոր տիտղոսի ընդունումը, ռուսական հին Հայաստանի թագավորության վերածնունդ, ուժեղ ազդեցություն կգործի Եվրոպական և Ասիական Թուրքիայում, բացի այդ ամբողջ Ասիայում և մասամբ Հյուսիսային Աֆրիկայում բնակվող մեծաքանակ հայերի վրա: Այդ բարի լուրը կխանդավառի ողջ [հայ] ժողովրդին», որը ամեն կողմից կներհոսի դեպի նորաստեղծ հայկական պետության սահմանները, և դրանով իսկ մեծ հարված կհասցվի ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ Պարսկաստանին¹: Նախա-

¹ Տե՛ս Վ. Ա. Պառամյան, Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երեվան, 1947, էջ 267:

գիծը, սակայն, չէր սահմանափակվում միայն այսքանով: Նման ինքնավարութիւն ձեռք բերելուց հետո նախագծի հեղինակները հարկ էին համարում ունենալ նաև կամավոր հիմունքներով հայերից ստեղծված սեփական զորք, որը պետք է փոխարիներ ռուսական զորքերին և սահմանապահ ծառայութիւն կատարեր: Հայկական զորաբանակը պետք է ստեղծվեր և զործեր այն նույն հիմունքներով, ինչպիսի հիմունքներով կազմավորվել էր Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքի շրջանում հայկական էսկադրոնը: Հայկական հիշյալ զորաբանակի սպայակազմը պետք է հավաքագրվեր բացառապես հայ, մասամբ նաև վրացի սպաներից, իսկ հետագայում քաղաքացիական և զինվորական ծառայողները պետք է պատրաստվեին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Հայկական զորաբանակի ինչպես սպաները, այնպես էլ զինվորները պետք է օգտվեին որոշակի արտոնութիւններից, մի բան, որը մեծապես կխթաներ նման զորաբանակի արագ հավաքագրումը և կազմավորումը:

Այսուհանդերձ, նախագծի հեղինակները քաջ գիտակցում էին, որ «Հայկական թագավորութիւնը» գտնվելու էր Ռուսաստանի հովանու ներքո, ուստի սկզբից ևեթ ձգտում էին կանխել որոշ երևույթների տարածումը Արևելյան Հայաստանի սահմաններում, որը որոշակի բացասական հետևանքներ կարող էր ունենալ հայ ժողովրդական զանգվածների համար: Առաջին հերթին այդ ճորտատիրական իրավունքի հարցն էր, որ գոյութիւն ուներ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ հարևան Վրաստանում: Արդ՝ քանի որ դրանից շատ շարիքներ և անկարգութիւններ են առաջանում, անհրաժեշտ է սահմանափակել կամ վերացնել ճորտատիրական իրավունքը Վրաստանում, կամ գեթ սահմանել, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա առանձին-առանձին վաճառել մարդկանց, որոնք ամրակցված են ոչ թե անձին, այլ հողին և որպեսզի բոլորովին արգելվի մարդկանց վաճառել, արտահանել կամ գաղթեցնել այլ նահանգներ և այլ վայրեր²: Ըստ նախագծի, ապագա «Հայաստանի թագավորութիւն» բնակիչների իրավունքների պաշտպանութիւնը պետք է խառնված լիներ կայուն օրենքների վրա, ընդ որում այդ օրենքների մշակմանն ու կենսագործմանը մասնակցութիւն պետք է ունենային հայերի ներկայացուցիչները՝ հանձինս հայկական եկեղեցու և առավել նշանավոր տոհմերի լիազորված անդամների:

Ի հակադրութիւն պարսկական տիրապետութիւն շրջանում իշխած անօրինականութիւնն ու բռնութիւններին, պետք է սահմանվեին բնակիչների իրավունքներն ապահովող և պարտականութիւնները ցուցանող օրենքներ: Կասկած չկա, որ նախագծում առաջ քաշված բոլոր սկզբունքային դրույթների նպատակակետն էր՝ Ռուսաստանի վեհապետութիւն շրջանում ապահովել հայ ազգային վերնախավի գլխավորած ներքին ինքնավարութիւն ստեղծումը:

Սակայն դեկադրիստների ապստամբութիւնից անմիջապես հետո ճորտատիրական ծայրահեղ ռեակցիայի ուղին որդեգրած ցարական կառավարութիւնը չէ, որ պետք է ընդառաջեր նման ինքնավարական ակնկալութիւններին և հակաճորտատիրական ձգտումներին: Ուստի հասկանալի է, որ հիշյալ նախագծում առաջ քաշված առաջադրանքները և առավել ևս հակաճորտատիր-

² Նույն տեղում, էջ 256:

րական տրամադրությունները պետք է բարձրիժողի արվելին ցարական կենտրոնական կառավարության և անդրկովկասյան իշխանությունների կողմից: Ավելին, սրանց վարքագծում շատ շուտով նկատելի են դառնում որոշակի հակահայկական տրամադրություններ, որոնց խթանողը Կովկասի կառավարչապետ Պասկևիչն էր: Եթե մինչև Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին Պասկևիչը հայերին շողորթորթելու, նրանց ընդառաջելու քաղաքականություն էր վարում, ապա հետագայում նա ակներև ատելություն էր տածում հայերի նկատմամբ: Նման քաղաքականության հիմքը պետք է փնտրել այն ինքնավարական ձգտումների մեջ, որոնց համար մարտնչել էր հայ ժողովուրդը և որոնք գաղտնիք չէին Կովկասի կառավարչապետի համար:

Պասկևիչը, որին հանձնարարված էր Արևելյան Հայաստանում նոր իշխանության կազմակերպման և նոր օրենքների կենսագործման խնդիրը, չապաղեց իսկույն եեթ ձեռնամուխ լինելու ցարիզմի գաղութային քաղաքականության կենսագործմանը: Նրա առաջին քայլերից մեկը հայ գործիչներին ասպարեզից հեռացնելն էր, որոնք հայկական ինքնավարական ձգտումների թարգմանն էին: Դրանց մեջ ամենակարկառուն դեմքը Ներսես Աշտարակեցին էր, հայ ինքնավարական բաղձանքների գաղափարակիրներից մեկը: Պասկևիչի սադրանքներով էր, որ ցարական կառավարությունը որոշեց Հայաստանից հեռացնել Ներսես Աշտարակեցուն, Թիֆլիսի թեմը գլխավորող հայ վիճակավորին, նրան փաստորեն աքսորելով հեռավոր Բեսարաբիա: Ներսես Աշտարակեցին մեղադրվում էր այն բանում, որ իր ազդեցության տակ առնելով Երևանի ժամանակավոր վարչության պետ գեներալ Կրասովսկուն, հայերի նրկատմամբ վարել է աշուու քաղաքականություն և դրանով իսկ մահմեդական ազգաբնակչությանը «գրգռել» ընդդեմ հայերի, որ նա փորձել է ընդլայնել էջմիածնի կաթվածատիրական իրավունքներն ի հաշիվ արքունի գանձարանի: Պասկևիչը չէր խորշում նույնիսկ հակառուսական տրամադրություններ վերագրել Աշտարակեցուն: Իր հերյուրանքներն հիմնավորելու համար Պասկևիչը օգտագործում էր այն փաստը, որ Աշտարակեցին մտադրություն ուներ կազմել շուրջ 200 հոգուց բաղկացած մի զորաջոկատ, որը կոչված էր պաշտպանելու էջմիածնի վանքը: Պասկևիչն այդ մտադրությունն հրամցնում էր իբրև հայկական քառակ կազմելու և հաջերին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու փորձ: Ծիշտ է, շուտով նա հարկադրված էր ժխտել իր այդ հերյուրանքը Ներսեսի հասցեին, սակայն փաստը մնում էր փաստ, որ նա ամեն կերպ ձգտում էր ասպարեզից հեռացնել Ներսեսին: Այդ բանը նրան հաջողվեց, և Ներսես Աշտարակեցին հեռացվեց Հայաստանից: Հեռացվեց նաև հայերի նկատմամբ բարյացակամորեն տրամադրված գեներալ Կրասովսկին, Սակայն Պասկևիչը այսքանով էլ չբավարարվեց: Նա սկսեց հալածել և պատժել այն անձանց, ովքեր տոգորված էին Հայաստանի պետականության վերականգնման գաղափարով:

2. ՀԱՅԿԱՆ ՄԱՐԶԸ

1828 թ. մարտի 20-ին Նիկոլայ I-ը, Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը վավերացնելուց անմիջապես հետո, ստորագրեց մի հրամանագիր, ուր ասված էր. «Համաձայն Պարսկաստանի հետ կնքված պայմանագրի, հրամա-